

#11

LITERATURA, IBERISME(S), NACIONALISME(S): APUNTS PER UNA HISTÒRIA DE L'IBERISME LITERARI (1868-1936)¹

Santiago Pérez Isasi

Universidade de Lisboa

Il·lustració || Jorge Mendoza

Traducció || Alba Solà Garcia

Article || Rebut: 31/01/2014 | Apte Comitè Científic: 19/05/2014 | Publicat: 07/2014

Llicència || Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons

Resum || L'iberisme polític, i les seves múltiples manifestacions al llarg dels segles XIX i XX, ha estat estudiat i historiat degudament; tanmateix, no és així amb l'iberisme cultural (l'impuls d'apropament entre les cultures espanyola i portuguesa, basat en les seves interrelacions històriques). Les darreres dècades del segle XIX i les primeres del segle XX van ser especialment fecundes en confluències i intercanvis literaris i culturals, no tant sols relatiu a l'eix Lisboa-Madrid, sinó també a través de les nacionalitats perifèriques ibèriques (Catalunya, Galícia, País Basc); tanmateix, encara falta un estudi comprensiu que sistematitzi i expliqui, dins del seu context històric, aquests diàlegs entre cultures.

Paraules Clau || Iberisme | Nacionalisme | Estudis Ibèrics | Segle XIX | Segle XX

Abstract || Political Iberism (or Iberianism), in its multiple manifestations during the 19th and 20th centuries, has already been studied and historicized; the same cannot be said about cultural Iberism: the impulse towards an approximation of Spanish and Portuguese cultures, based on their historical interrelations. The last decades of the 19th and the first decades of the 20th century are especially generous in literary and cultural encounters and exchanges, not only in the Lisbon-Madrid axis, but also throughout the peripheral Iberian nationalities (Catalonia, Galicia, Basque Country); however, we are still lacking a comprehensive study to systematize and explain these cultural dialogues in their historical context.

Keywords || Iberism | Nationalism | Iberian Studies | 19th century | 20th century

0. Iberisme(s), nacionalisme(s)

Recentment, l'estudi de les relacions literàries i culturals ibèriques ha rebut una atenció creixent, de la que aquest mateix monogràfic n'és exponent, i que s'ha traduït en abundants trobades científiques i publicacions, tant en la pròpia Península Ibèrica com en la resta d'Europa (especialment el Regne Unit) o els Estats Units². Amb aquestes aproximacions transnacionals a les relacions ibèriques es vol superar la compartimentació estancada (nacional i/o lingüística) que, com a mínim durant els dos últims segles, ha afectat els estudis literaris de manera general però també, en aquest cas concret, contrarestar una llarga tradició de recels i desconeixements mutus entre Espanya i Portugal que s'havien convertit, ja, en tòpic crític i literari. Casas definia, seguint els postulats de la teoria dels polisistemes (Even Zohar, 1990), l'espai geocultural ibèric com un *macropolisistema*:

De hecho, el espacio geocultural ibérico admitiría ser estudiado como un ejemplo de *(macro)polisistema*, entendido este, al modo de Even-Zohar, como un grupo de literaturas nacionales vinculadas históricamente que mantienen entre sí una serie de relaciones jerárquicas y de flujos repertoriales o interferencias [...]. Lo importante, para empezar, sería tan sólo la aceptación de que ese (macro)polisistema ibérico, que aquí se optará por denominar *polisistema interliterario ibérico* —o, a partir de una convención homóloga a la establecida por Even-Zohar, simplemente *sistema interliterario ibérico*— dista de consistir en una mera yuxtaposición de sistemas. (Casas, 2003: 73-4)

Aquestes aproximacions als diàlegs ibèrics, tot i enfrontar-se inevitablement a qüestions polítiques com la identitat col·lectiva o la relació entre poder i discurs, no tenen tanmateix una agenda política en el seu sentit més evident (és a dir, una defensa de la unificació d'Espanya i Portugal) ni promouen un nou nacionalisme essencialista que substituïxi els que existeixen actualment: dit d'una altra manera, els Estudis Ibèrics no són un cavall de Troia per a pretensions iberistes. I tot i així, en un sentit invers, és evident que l'iberisme (o els iberismes, com veurem a continuació), tal i com sorgeixen i es desenvolupen durant els segles XIX i XX, formen part privilegiada de l'objecte d'estudi dels Estudis Ibèrics, ja que són la manifestació més evident (si bé no la única) de les confluències de diversa índole produïdes entre els dos països durant aquest període.

En aquesta línia d'estudi de les interrelacions culturals entre Espanya i Portugal és on s'insereix, precisament, el treball present; si bé el nostre objecte d'estudi no serà l'iberisme polític, sinó el cultural, tal com el definirem més endavant. En les properes pàgines pretenem oferir, concretament, una aproximació panoràmica (que hauria de ser objecte d'aprofundiment en posteriors treballs monogràfics) de les imbricacions entre literatura i iberisme en les darreres dècades

NOTES

1 | El present treball ha estat desenvolupat gràcies a una beca d'investigació post-doctoral de la Fundação para a Ciència e a Tecnologia de Portugal, per a l'elaboració del projecte «Portugal na Ibéria: mapa das relações literárias peninsulares (1870-1930)» (Ref: SFRH/BPD/78570/2011).

2 | Entre les moltes publicacions rellevants per aquest nou camp, vegeu Epps i Fernández Cifuentes (2005), Buffery *et al* (2007), Resina (2009), Domínguez *et al* (2010), Martín-Estudillo i Spadachini (2010) o Pérez Isasi i Fernandes (2013).

del segle XIX i les primeres del segle XX, en dos sentits diferents (que corresponen a les dues seccions centrals d'aquest text): en primer lloc, apuntarem el que podria o hauria de ser una història de l'iberisme literari, és a dir, de les implicacions dels escriptors i intel·lectuals espanyols i portuguesos en la causa de l'iberisme, fonamentalment (tot i que no tant sols) en un sentit cultural; en segon lloc, i amb una direcció inversa, analitzarem la influència que l'iberisme va poder tenir en certs autors que historien la literatura espanyola o portuguesa (autors de la importància o la rellevància de Teófilo Braga o Menéndez Pelayo), posant en qüestió la inevitabilitat de la història literària com a projecte purament nacional, nacionalista i nacionalitzant, segons el model dominant des de començaments del segle XIX.

Tanmateix, es fa necessari aclarir, en primer lloc, el concepte d'iberisme, donat que el terme es presta a diverses interpretacions i ha estat utilitzat fins a l'abús per referir-se, indiscriminadament, a propostes i a postures molt diverses al llarg dels dos últims segles. Així, seguint a Sardica (2013: 24-6) i a Matos (2007: 170), podem establir la següent caracterització de les diverses tipologies d'iberisme:

- Un iberisme purament econòmic, que propugna l'eliminació de les duanes interiors de la Península, i la creació d'un *Zollverein* ibèric com el que va proposar Sinibaldo de Mas a *La Iberia*, l'any 1851 (tot i que aquests text fundacional de l'iberisme proposa també una unió política, a més d'econòmica).
- Un iberisme pròpiament polític (el que es coneix popularment com iberisme *tout court*) que defensa la integració d'Espanya i Portugal en una unitat política comuna³. A la vegada, aquest iberisme presenta, històricament, diverses variants, de les que en destaquen la unionista o dinàstica (la fusió de les dues nacions sota una mateixa corona) i la federalista-republicana, dominant a Portugal els darrers anys del segle XIX. En l'àmbit espanyol, més que al portuguès, cal distingir també les propostes annexionistes, que proposen l'absorció de Portugal com a província d'Espanya (com és el cas del polèmic text de Pío Gullón *La fusión ibérica*, 1861), de les que propugnen una unió política que no suposi la desaparició de les individualitats nacionals anteriors (com les propostes iberistes provinents del catalanisme de principis del segle XX).
- Un iberisme cultural que propugna un major apropament entre Espanya i Portugal, prenent com a punt de partida l'estreta vinculació històrica entre els dos països, però sense defensar cap tipus d'unificació política⁴. Possiblement, el text fonamental d'aquest tercer tipus d'iberisme és la *História da Civilização Ibérica* d'Oliveira

NOTES

3 | Aquest iberisme polític ha estat també anomenat «nacionalisme ibèric» per Rocamora (1994), ja que «los argumentos esgrimidos para defender la unión ibérica son asimilables a los utilizados por los nacionalismos europeos, especialmente los encaminados hacia unificaciones, como germanismo, italianismo, escandinavismo o paneslavismo» (19). Tot i així, aquesta afirmació sembla discutible, ja que resulta difícil trobar, als documents iberistes, l'afirmació de l'existència d'una única nació ibèrica; més comú és la defensa d'una unió política de dues (o més) nacions, ja sigui sota una mateixa monarquia o en un format federal, però sense la dissolució de les nacionalitats. De fet, no falta qui afirma que l'iberisme va servir, contràriament als seus propòsits, com un esperó per al desenvolupament del nacionalisme portuguès durant el segle XIX (Matos, 2006: 352).

4 | Encara podria afegir-se, com a quarta categoria però no ja com a variant de l'iberisme, la simple «lusofília» (en el cas dels espanyols) o «hispanofília» (en els portuguesos), que en els darrers dos segles és identificat amb l'iberisme sense majors consideracions addicionals.

Martins, donada la influència que va exercir en autors posteriors.

És al darrer iberisme cultural al que dedicarem les pàgines que segueixen; en concret, a les seves implicacions en el camp literari. Tanmateix, és necessari establir certes precisions sobre l'iberisme i la seva relació amb altres moviments nacionalistes desenvolupats al llarg del segle XIX. En primer lloc, l'aparició i l'evolució de l'iberisme (sobretot en la seva variant més específicament política) no és un fenomen aïllat ni sorgeix independentment de les corrents polítiques o de pensament de l'època. De fet, la seva aparició només pot entendre's en relació amb els nacionalismes europeus i la seva evolució des de finals del segle XVIII fins a començaments del segle XX.

En efecte, des de la Revolució Francesa fins a 1870, aproximadament, es va estendre per Europa una primera variant de la ideologia nacionalista, vinculada generalment a la idea liberal de progrés, que va adoptar la forma de nacionalismes unificadors d'acord amb l'anomenat «principi del llinar» segons el qual les nacions petites no tindrien recursos ni possibilitats per garantir la felicitat i la seguretat dels seus ciutadans. És dins d'aquest context on sorgeixen l'iberisme econòmic i el polític, tots dos amb una forta empremta liberal. Aquesta primera generació d'iberistes, partidaris en general d'un model monàrquic però no absolutista, proposen la unificació (en un grau divers, i amb diverses fórmules) dels estats espanyol i portuguès com a mitjà per superar la decadència que afligeix les dues nacions, i que es manifesta especialment en la pèrdua progressiva dels territoris colonials i de la influència internacional.

Aquesta primera onada de l'iberisme, que va tenir una repercussió remarcable especialment a Portugal (tot i que existeixen divergències sobre el seu nivell de penetració social), es va esgotar com a opció política real a partir de la dècada de 1870. La seva ràpida pèrdua de rellevància ideològica es deu a diversos motius, tant interns com externs. Així, tal com afirma Rocamora (1994: 111) seguint a E. Hobsbawm, a partir de 1870, aproximadament, els moviments nacionalistes europeus mantenen el seu poder d'influència però inverteixen el seu signe: deixen de ser (majoritàriament) liberals i unificadors, i tendeixen a ser cada vegada més conservadors i secessionistes (com es pot veure en el cas del nacionalisme basc, gallec o català, que guanya rellevància en les darreres dècades del segle XIX); en aquesta nova etapa nacionalista, el factor lingüístic i ètnic passa a ser dominant enfront als criteris cívics, econòmics o de *realpolitik* de l'etapa anterior. D'aquí que l'iberisme polític, nacionalisme unificador i hereu d'utopies liberals, passi a partir de 1870 a un segon pla enfront dels nacionalismes estatals i perifèrics i les orientacions colonialistes⁵, tot i certs repunts en moments de crisis com la provocada per l'ultimàtum anglès de 1890 o el Desastre

NOTES

5 | «Como dice Jover Zamora, el iberismo aparece en 1874 derrotado, siendo una idea perteneciente al pasado o al futuro, pero no al presente, siendo superado como proyecto por el africanismo al igual que ocurría en Portugal» (Rocamora, 1994: 112).

del 98.

Tanmateix, també a partir de 1868 es produeixen dos fenòmens significatius que qüestionen la debilitat d'aquest iberisme. Per una banda, i des d'un àmbit ja més cultural que polític, l'iberisme rep una nova empenta per part dels escriptors de la «Geração de 70», amb la publicació d'obres com *Portugal perante a Revolução de Espanha* (1868) o *Causas da decadência dos povos peninsulares* (1871) d'Antero de Quental, o la *História da Civilização Ibérica* (1879) d'Oliveira Martins; es tracta d'obres amb un grau divers d'iberisme en el sentit polític⁶, però que donen com a establerta l'estreta interrelació històrica entre Espanya i Portugal, i que tindran una enorme influència en les dècades següents, en autors com Menéndez Pelayo o Miguel de Unamuno.

Per altra banda, l'iberisme també va trobar un aliat en el catalanisme de principis del segle XX, que veia en una possible federació hispanoportuguesa un mitjà per contrarestar l'excessiu (al seu parer) poder centralista de Castella (Rocamora 1994: 135; Martínez Gil 2013). Polítics com Prat de la Riba o intel·lectuals com Joan Maragall es van mostrar partidaris de la creació d'una (con)federació ibèrica en la que les nacionalitats peninsulars (Galícia-Portugal, Castella i Catalunya, i en alguns casos també el País Basc) conservessin la seva individualitat⁷.

No hi ha dubte, doncs, que per entendre adequadament l'iberisme ha d'estudiar-se en relació als nacionalismes europeus, així com amb els nacionalismes perifèrics peninsulars: efectivament, l'iberisme és en primer lloc la resposta ibèrica als moviments unificadors europeus (italià i alemany, principalment) en un moment en que es qüestiona la viabilitat de les nacions petites; és també una solució possibilista proposada davant de la situació de dos estats en un període de postració, de consciència de la decadència i desig de regeneració; i per últim està vinculat també als nacionalismes separatistes sorgits a Espanya a finals del segle XIX, especialment amb el català, amb el que comparteix un decidit impuls anti-centralista i anti-castellà.

1. Per una història de l'iberisme en la literatura

La història de l'iberisme com a moviment polític ja està escrita, com s'ha vist, en obres com les de Rocamora (1994), Matos (2006, 2007) o Sardica (2013) ja citades; tanmateix, l'iberisme cultural, tal com s'ha definit en l'apartat anterior, i particularment les seves manifestacions i vinculacions literàries, encara espera un estudi exhaustiu i explicatiu que vagi més enllà de la mera enumeració d'autors i d'obres portugueses i espanyoles que van mantenir una

NOTES

6 | Molt més accentuat en el cas d'Antero de Quental, que arriba a suggerir la renúncia a la nacionalitat portuguesa, cosa que va provocar el rebuig d'iberistes més moderats com Teófilo Braga o el mateix Oliveira Martins. Tal i com explica Sérgio Campos Matos: «Entusiasmado com a revolução espanhola de 1868, em nome de um ideal democrático e republicano-federalista, [Antero] proclamou até que se devia renegar a nacionalidade (esta não passaria dum instrumento dos poderosos, um “obstáculo desgraçado, resto das hostilidades fatais de séculos bárbaros”. [...] Ao invés do que frequentemente se escreve, embora sustentando a necessidade de uma aproximação diplomática e cultural com a Espanha, Oliveira Martins sempre defendeu a autonomia política de Portugal, ditanciando-se inequivocamente do unitarismo iberista» (2007: 173-4).

7 | També el nacionalisme gallec finisecular (i posterior) va contenir un element annexionista o lusitanista, però a diferència del cas català, aquest interès unificador no va ser correspost més que a Portugal (Molina, 1990: 33). Pel que fa al nacionalisme basc, i a falta d'estudis més amplis, no sembla que hagin existit formulacions iberistes similars a les sorgides a Catalunya en aquesta època.

relació, més o menys accidentada o profunda, amb el país veí⁸.

Aquesta història hauria, per tant, de fer un recompte tant inclúsiu com sigui possible d'aquells escriptors que van participar de l'iberisme en el seu sentit cultural (amb o sense addendes d'iberisme polític); és a dir, aquells que van promoure un major apropament entre les literatures d'ambdós països, prenent com a punt de partida un passat i una cultura comunes o, si més no, quallat d'interrelacions i d'interferències mútues; hauria, també, de ser capaç d'anar més enllà de la mera anotació dels seus noms i obres per oferir una visió complexa i raonada de l'evolució d'aquest iberisme cultural, relacionant-lo no només amb l'evolució de l'iberisme *tout court*, sinó també amb d'altres moviments literaris, culturals, socials i polítics de l'època⁹; analitzant si existeixen tendències grupals o generacionals (en alguns casos, molt òbvies) que afavoreixen o limitin la influència de l'iberisme cultural; distingint les relacions individuals més o menys atzaroses de les relacions sistèmiques entre espais culturals peninsulars¹⁰, i per últim, situant aquestes relacions ibèriques dins del context d'altres relacions literàries i culturals (amb Europa, però també amb els territoris d'ultramar): només així es podrà avaluar adequadament l'abast i la significació de les relacions literàries ibèriques.

No es pretén, en les breus pàgines que segueixen, desenvolupar aquesta història de l'iberisme cultural, però sí apuntar-ne algunes de les seves línies mestres i de les seves fites inexcusables en el període comprès entre 1868 i 1936¹¹. Les dates escollides no són arbitràries: 1868 és la data de la Revolució Gloriosa espanyola que va tenir, com s'ha vist, una repercussió important entre els republicans portuguesos, exemplificada pel pamflet de Antero de Quental *Portugal perante a revolução na Espanha*. Aquesta data marca, per tant, dos viratges en el camí de l'iberisme: per una banda, l'abandonament, a Portugal, de la opció liberal-unionista a favor de la republicano-federalista; per altra banda, la substitució majoritària (tot i que no total, naturalment) de l'aspecte econòmic o polític de l'iberisme en benefici de la insistència en els llaços històrics i culturals que uneixen ambdues nacions. La data de tancament del període estudiat, 1936, no és tampoc, naturalment, arbitrària: l'esclat de la Guerra Civil Espanyola, amb l'Estado Novo ja instaurat a Portugal des de 1933, marca l'inici d'un nou període en les relacions ibèriques (polítiques i culturals) que no es van caracteritzar particularment pel diàleg o la proximitat.

La història de l'iberisme cultural del darrer terç del segle XIX ha de començar, per tant, per l'estudi dels posicionaments dels autors de l'anomenada Geração de 70, en particular pels dos ja citats Antero de Quental i Oliveira Martins¹². Així doncs, al ja esmentat pamflet d'Antero de 1868 hauria d'afegir-s'hi la seva conferència *Causas*

NOTES

8 | Això no vol dir, en absolut, que no existeixin en aquest camp estudis d'enorme valor i que ofereixin ja dades substancials sobre autors i obres literàries «iberistas» en el període proposat. Potser la contribució que més s'assembla a aquesta història de l'iberisme cultural o literari sigui la de César Antonio Molina (1990), que tanmateix decau, precisament, per ser una acumulació de materials sense un discurs històric que els relacioni. Els estudis dedicats a autors i a obres concretes són tant nombrosos que no resulta viable ni útil enumerar-los aquí, tot i que alguns d'ells seran esmentats més endavant en el lloc que els correspon.

9 | En particular, encara falta per analitzar extensament la relació entre l'iberisme i les successives crisis econòmiques, socials i polítiques que van fer trontollar Espanya i Portugal al llarg del segle XIX (la pèrdua de les colònies llatinoamericanes, l'últimàtum britànic de 1890, la crisi de 1898...). La perspectiva ibèrica, i les interrelacions entre autors, obres i moviments, pot resultar molt il·lustradora de la manera en què els dos països es van enfrontar a les seves respectives crisis identitàries.

10 | Seria molt discutible dir, per exemple, que Unamuno és representatiu de la relació País Basc-Portugal, mentre que l'iberisme de Maragall sí respon a un moviment ideològic més ampli que condiciona, tot i parcialment, les relacions entre Catalunya i Portugal.

11 | L'espai limitat del que dispo i el caràcter de primera aproximació d'aquestes pàgines explica la preferència pels autors principals en detriment dels secundaris; naturalment, un treball

da decadência dos povos peninsulares, pronunciada l'any 1871 en el context de les «Conferências do Casino» en les que també van participar Augusto Soromenho, Eça de Queirós i Adolfo Coelho, abans que fossin suspeses per ordre governamental. És indubtable també que l'obra *História da Civilização Ibérica* d'Oliveira Martins ocupa dins d'aquest capítol un lloc destacat, doncs sintetitza el pensament de l'iberisme cultural (o *civilitzacional*, si es prefereix) i perquè la seva influència en autors com Miguel de Unamuno o Menéndez Pelayo va ser fonamental. Recordem que Oliveira Martins va deixar establerta en la seva obra l'existència d'«una civilización representada por dos naciones», i que «son comunes, no solo los sentimientos fundamentales, sino también muchos de los trazos particulares de la historia de las dos monarquías» (Martins, 1879: 173; traducció pròpia).

S'ha relacionat, de manera recurrent, a la Geração de 70 amb la Generació del 98 espanyola, per les seves preocupacions al voltant del futur de la nació, el seu esperit regeneracionista i la seva implicació en la política nacional. Tanmateix, pot resultar més fructífer i més ajustat a la realitat relacionar-la amb un conjunt d'escriptors espanyols que, si bé no han estat denominats sovint com a «generació», sí hi són cronològicament més propers, com Juan Valera, Leopoldo Alas «Clarín», Emilia Pardo Bazán, els germans Giner de los Ríos o Menéndez Pelayo, tots ells destacats *lusòfils* i iberistes. Potser el cas més complex i interessant sigui el de Juan Valera, del que l'iberisme va evolucionar d'un cert optimisme possibilista cap a un escepticisme realista¹³. L'esperit de Valera va quedar plasmat, sobre tot, en textos escrits per a publicacions periòdiques com la *Revista Peninsular*, fundada per ell mateix, i molt especialment en la sèrie de set articles que va publicar entre 1861 i 1863 a la *Revista Ibérica* amb el títol conjunt de «España y Portugal», sèrie que es va completar amb dos articles més publicats a *El Contemporáneo* (cfr. Romero Tobar 2013: 192), expressió de la seva concepció de les relacions ibèriques en aquest moment, que volien ser una resposta al pamflet de Pío Gullón (polèmic pel seu caràcter annexionista) *La fusión ibérica*. Per la seva banda, Leopoldo Alas «Clarín» va ser el promotor d'una Lliga Literària Hispano-Portuguesa (cfr. Utt, 1988: 203-226), pel que coneixem fallida, per la que comptava amb la complicitat del poeta portuguès Joaquim de Araújo, i la promesa d'adscripció de Campoamor, Pérez Galdós, Giner de los Ríos, Núñez de Arce o Palacio Valdés, entre molts d'altres.

Arribats a finals del segle XIX, és evident que la figura d'Unamuno és una fita inevitable pel que fa a les relacions ibèriques; però no només pel seu coneixement més o menys profund de l'«ànima portuguesa», com s'ha acostumat a destacar innumerables ocasions, ni pels seus intercanvis epistolars amb alguns dels més destacats escriptors i intel·lectuals portuguesos del seu temps:

NOTES

més ampli sobre l'iberisme cultural exigiria ampliar tant el nombre d'autors citats com la profunditat amb la que es tracten.

12 | La relació d'altres escriptors d'aquesta generació amb l'iberisme és més llunyana, fins i tot inexistents, com és el cas d'Eça de Queirós, per a qui la idea de la unificació amb Espanya era com a molt un esperó per a despertar el propi patriotisme regeneracionista dels portuguesos. Vegeu Medina (1973).

13 | Recordarem que Juan Valera va viure a Lisboa durant varies etapes de la seva vida, i recordarem també que la *História da Civilização Ibérica* d'Oliveira Martins està dedicada, precisament, a Juan Valera.

sobretot, segons el meu parer, per ser la peça clau que permet, en un pla cultural i literari, establir la triangulació, ja esmentada, entre Portugal, Catalunya i Castella/Espanya (que es convertiria en quadrangulació si considerem rellevant el fet que Unamuno tingués origen basc). Efectivament, cal recordar que Unamuno va planejar, juntament amb Joan Maragall, la creació d'una revista literària ibèrica, escrita en totes les llengües peninsulars; una revista que no va arribar a publicar-se, en primer lloc, pels dubtes i els problemes logístics dels seus impulsors i, finalment, per la mort de Joan Maragall el 1911. En tot cas, aquesta iniciativa és representativa de l'iberisme d'Unamuno, que mai va ser pròpiament polític i sí cultural o «espiritual», per utilitzar el terme de Marcos de Dios (1985: 28). Davant de la rellevància del paper mediador de Miguel de Unamuno, han estat oblidats o menystinguts els interessos iberistes d'altres escriptors de la Generació del 98 com Ramiro de Maeztu o Ramón María del Valle Inclán, qui no només va ser traductor i introductor d'Eça de Queirós a Espanya, sinó que també va arribar a defensar la creació d'una federació ibèrica (Molina, 1990: 20).

Es aquesta l'època, recordem, de major interrelació entre l'iberisme i el catalanisme: a més de Joan Maragall, «uno de los más exaltados iberistas de todos los tiempos, si no el más exaltado iberista español», segons García Morejón (1964: 365), també van sumar-se a les files iberistes, amb plantejaments molt personals, altres escriptors com Ribera i Rovira (del que la seva obra *Iberisme* va ser prologada, entre d'altres, per Teófilo Braga), Eugeni d'Ors, Josep Pla o Gaziell (cfr. Magalhães i Fernandes da Silva, 2013; Martínez-Gil, 2013). A la banda portuguesa, el principal interlocutor ibèric d'aquests primers anys del segle XX va ser el *saudosista* Teixeira de Pascoaes, corresponsal privilegiat de Miguel de Unamuno i «el más impenitente colaborador portugués en la prensa literaria española de ese tiempo» (Molina, 1990: 25). El seu iberisme està, de fet, estretament vinculat amb el seu *saudosisme*, així, en un text publicat, no per casualitat, al diari català *La Vanguardia*, Pascoaes escriu: «La saudade es portuguesa como es gallega y catalana. La saudade es Fray Agustín de la Cruz, como es Rosalía de Castro y Juan Maragall. La Saudade ciñe casi toda la Iberia en un abrazo, como las brumas del mar...» (citada a Franco, 2013: 27).

El capítol referent a les relacions entre els moviments d'avantguarda espanyols i portuguesos s'ha beneficiat ja de notables contribucions, en particular l'obra d'Antonio Sáez Delgado, *Órficos y Ultraístas* (2000). Alguns noms imprescindibles de l'iberisme cultural del primer terç del segle XX, d'una i altra banda de la frontera, són els de Fernando Pessoa¹⁴, António Sardinha, Almada Negreiros, Ortega y Gasset o Giménez Caballero. Es tracta d'autors, en alguns casos, que es declaren manifestament contraris a la unió política, però que en canvi són favorables a una aproximació cultural i fins i tot a

NOTES

14 | Els seus textos sobre Espanya i l'iberisme, en gran part inèdits, han estat recopilats i editats curosament per Jerónimo Pizarro i Pablo Javier Pérez López al volum *Ibéria. Introdução a um Imperialismo Futuro* (2012), i traduïts a l'espanyol per Antonio Sáez Delgado.

una coordinació estratègica entre les dues nacions (com és el cas d'António Sardinha i la seva *Aliança Peninsular* de 1925). Durant aquesta època (tot i que no només aleshores) és vital la importància de les publicacions periòdiques, moltes d'elles insuficientment explorades avui dia, excepte per rescatar les contribucions dels autors més emblemàtics¹⁵. Ens referim aquí, per exemple, a publicacions com la *Revista Contemporânea*, o les molt conegudes *Presença* o *Orpheu*, però també a *La Gaceta Literaria*, fundada per Giménez Caballero, o la publicada per Almada Negreiros, *Sudoeste*.

Com ja s'ha assenyalat anteriorment, l'esclat de la Guerra Civil Espanyola, amb l'Estado Novo salazarista establert a Portugal, va suposar l'inici d'un nou capítol en les relacions polítiques, però també culturals i literàries, entre Espanya i Portugal. No es pot parlar d'una interrupció abrupta perquè, tot i subterrànies i esporàdiques, seguiran existint-hi relacions literàries i culturals durant els llargs anys de salazarisme i franquisme; no van tenir, però, la intensitat i la significació que havien tingut les corresponents a les dècades que acabem d'esbossar.

2. Una història ibèrica de la literatura?

Existeix encara un altre enfocament poc explorat sobre la relació entre iberisme cultural i literatura del que voldria ocupar-me en aquesta secció: em refereixo a la influència que va tenir, o podria haver tingut, una visió transnacional de les literatures ibèriques dins la configuració de la història literària de la segona meitat del segle XIX i la primera del segle XX.

Abans, però, cal aclarir que una visió conjunta de les literatures espanyola i portuguesa no quedava en absolut fora de l'espectre de possibilitats de la historiografia literària decimonònica. Com ja vaig mostrar en una ocasió (Pérez Isasi, 2012), la Península Ibèrica apareixia, als ulls del romanticisme europeu que va configurar la cartografia intel·lectual de l'Europa moderna, com un espai que era al mateix temps indivís i divers, no només per estar integrat al sud (l'latí i catòlic) d'Europa¹⁶, sinó perquè els primers historiadors de les literatures ibèriques van proposar (o, si es prefereix, van reconèixer), al llarg del segle XIX, que existien continuïtats i interrelacions extenses i intenses entre les diverses nacions peninsulars.

Així, per exemple, l'obra *De la littérature du Midi de L'Europe*, de Simon de Sismondi, realitza una història de les literatures del sud d'Europa (incloses l'espanyola i la portuguesa) no per una mera qüestió espacial, sinó perquè considera que existeix, entre elles, una unitat fonamental que permet realitzar aquesta unificació:

NOTES

15 | En paraules de César Antonio Molina: «Como ya hemos podido ir comprobando, las fuentes imprescindibles para conocer los orígenes literarios (los políticos habría que seguirlos también por otros rumbos que nos son ajenos) del iberismo se encuentran, como tantas otras veces, perdidas en las hemerotecas. La base para conocer los altibajos en las relaciones culturales entre uno y otro país peninsular, solamente saldrán a la luz tras un profundo y amplio levantamiento —al menos de un siglo— de la prensa diaria y periódica» (1990: 21).

16 | De fet, la divisió de les nacions europees en «septentrionals i meridionals», està present en les reconegudes obres dels germans Schlegel: «La poesía de los países católicos, la española, la italiana y la portuguesa, forman en [la Edad Media] un conjunto íntimamente unido» (Schlegel, 1843, II: 85); i també, lleugerament modificada, les trobem a *De l'Allemagne* de Madame de Staël: «On peut rapporter l'origine des principales nations de l'Europe à trois grandes races différentes: la race latine, la race germanique et la race esclavonne. Les Italiens, les Français, les Espagnols, ont reçu des Romains leur civilisation et leur langage; les Allemands, les Suisses, les Anglais, les Suédois, les Danois et les Hollandais sont des peuples teutoniques; enfin, parmi les Esclavons, les Polonais et les Russes occupent le premier rang. Les nations dont la culture intellectuelle est d'origine latine sont plus anciennement civilisées que les autres» (Staël, 1813: I, 45).

Je n'ai pu cependant exécuter qu'une partie du plan que je m'étais d'abord proposé. Il s'étendait à toute l'Europe, et je n'ai parlé que des peuples du Midi de cette contrée. Mais ces derniers forment un ensemble que j'ai cru pouvoir détacher des peuples du Nord. (Simonde de Sismondi, 1813-4: I, ii-iii)

De fet, fins i tot aquelles històries literàries que tracten separadament la literatura espanyola i la portuguesa, com és el cas de la *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit seit dem Ende des dreizehnten Jahrhunderts*, publicada per Friedrich Bouterwek entre 1801 i 1819 i traduïda a l'espanyol deu anys més tard, es menciona una unitat essencial que relaciona les dues literatures ibèriques:

Así, se unieron españoles y portugueses desde los inicios de su cultura en uno y el mismo tipo de forma y espíritu poéticos. No obstante, lo que de diferente y peculiar tiene la bella literatura de ambas naciones lo mostrarán entre otros los libros que siguen. (Bouterwek, 1829: I, 24)

Aquesta tendència cap a la consideració unitària, o almenys interrelacionada, de les literatures produïdes a Espanya i Portugal (tot i que no únicament en espanyol i portuguès) va quedar abandonada o soterrada, en certa mesura, quan es va començar a desenvolupar la construcció de la historiografia literària des d'una perspectiva nacionalista i liberal per part dels propis espanyols i portuguesos. Al voltant dels anys 1840 i 1850, per tant, es va accentuar la tendència a la centralització i homogeneïtzació cultural en pro de la construcció d'un estat nacional, de manera que la literatura genuïnament espanyola, per exemple, no només es defineix com «la literatura escrita en España», sinó, fonamentalment, com «la literatura escrita en español», que ha de respondre, a més, a un conjunt de requisits culturals, religiosos i morals (Pérez Isasi, 2013)¹⁷.

En el cas portuguès, l'exclusió nacionalista d'elements «estrany» en el cos del cànon adquireix, particularment, la forma d'una defensa contra allò espanyol, ja sigui contra les influències estilístiques del Barroc gongorí, contra el domini polític-cultural exercit per Espanya durant la Monarquia Dual (1580-1640) o contra els propis autors portuguesos que, en especial durant els segles XVI i XVII, van compondre la seva obra total o parcialment en castellà. L'expressió més extrema d'aquesta defensa nacionalista del cànon consisteix en l'eliminació completa d'aquests autors¹⁸.

Tanmateix, la historiografia literària es veuria també afectada pel desenvolupament de l'iberisme cultural durant la segona meitat del segle XIX: no en va, alguns dels escriptors partidaris de l'iberisme cultural esmentats fins ara van ser, també, notables historiadors. Així, per exemple, la *Theoria da historia da litteratura portugueza* de Teófilo Braga (1872), en la que s'assenten les bases del que seria la seva *Historia de la literatura portuguesa*, està clarament influïda per

NOTES

17 | Passa així fins i tot en aquelles històries literàries en les que es dona major cabuda a d'altres veus diferents a l'hegemònica. Aquest és el cas, per exemple, de l'*Historia crítica de la literatura española*, d'Amador de los Ríos, una obra ambiciosa que pretenia abastar tota la literatura produïda en territori espanyol, en totes llengües i èpoques (incloent-hi llatí, àrab i hebreu, a més castellà, català...) però que tanmateix privilegia igualment la literatura castellana: «...a pesar de la vitalidad que todavía entrañaba la nacionalidad catalana, y verdes aún los brillantes lauros ganados por sus más celebrados poetas, comienza a recibirse en aquellas regiones, y dentro de su propio parnaso, la influencia de la lengua y del arte, que florecen en la España Central, augurando ya claramente, conforme dejamos advertido, la grande unidad literaria, cuya realización no estaba en verdad muy lejana» (Amador de los Ríos, 1861-5: VI, 487).

18 | Així justifica, per exemple, Lopes de Mendonça l'exclusió dins de la seva obra dels escriptors que van utilitzar l'espanyol o el llatí en les seves produccions: «Por esta dificuldade de encontrar os livros necesarios é que prescindi n'este Ensaio de mencionar os Poetas, que só escreveram em latin, e em hespanhol, bem que entre estes haja muitos de grande merecimento, e cujas obras possuo, ou tenho visto: mas fallando em rigor, esta falta nao deve tornar-se mui sensivel, porque Poetas, que só escreveram em verso Latino, ou Castelhana, posto que nacessem em Portugal, nao sam Poetas Portuguezes» (Lopes de Mendonça, 1849: 5-6).

la *História da civilização ibérica* d'Oliveira Martins; d'acord amb la seva proposta, el que va separar els destins nacionals d'espanyols i portuguesos va ser el punt en que van fixar les seves mirades i els seus interessos: els espanyols a Europa i al Mediterrani; els portuguesos a l'Atlàntic.

No problema da raça não ha hespanhões nem portugueses. A separação começa na formação da nacionalidade. [...] O português não distanciava bastante do hespanhol nem pela raça nem pelo territorio, para poder constituir-se em nação; comtudo a proximidade do oceano Atlantico creou um instincto, que nao nasceria longe d'este meio. (Braga, 1872: 12)

Anys més tard, en un *Curso de historia da literatura portuguesa* adaptat al currículum educatiu, insisteix en la idea de la unitat de la raça ibèrica, i la diversitat de les nacionalitats peninsulars:

Assentando estes principios, nao pretendemos inventar uma raça portugueza; assim como esta nacionalidade se constituiu pela tendencia separatista dos antigos estados peninsulares, tambem a raça é a integraçao de todos os elementos ante-historicos e historicos que forma fusionando n'este solo, e que pela sua persistencia se podem distinguir em tres pahses sociais, os *hispano-romanos*, os *hispano-godos* e os *hispano-arabes*. (Braga, 1885: 11-12)

Per la seva banda, a Espanya, un crític tant influent com Marcelino Menéndez y Pelayo va defensar, en vàries de les seves obres, i fins i tot abans de que fos publicada l'esmentada *História da Civilização Ibérica* d'Oliveira Martins, la consideració conjunta de totes les literatures de la Península Ibèrica. Així, per exemple, en el seu *Programa de Literatura Española* de 1878 hi llegim:

Españoles fueron en la Edad Media los tres romances peninsulares: los tres recorrieron un ciclo literario completo, conservando unidad de espíritu y parentesco de formas en medio de las variedades locales. Eran tres dialectos hijos de la misma madre, habla dos por gentes de la misma raza, y empeñadas en común empresa. Las tres literaturas reflejaban iguales sentimientos y parecidas ideas, y recíprocamente se imitaban y traducían y cedieron el mismo paso a extrañas influencias. [...] Dios ha querido además que un misterioso sincronismo presida al desarrollo de las letras peninsulares. No hay transformación literaria en Castilla a que no responda otra igual en Lusitania. (Marcelino Menéndez y Pelayo, 1878)

La idea d'una unitat, o si més no un estricte paral·lelisme en l'evolució de les dues literatures, serà una idea que es repetirà a d'altres històries de la literatura espanyola de les últimes dècades del segle XX (per exemple, a la de Rodríguez Miguel, 1892). Durant el primer terç del segle XX, a Portugal, aquesta proposta de lectura paral·lela de les literatures ibèriques rebrà un nou impuls i una major sistematització en l'obra de Fidelino de Figueiredo, un dels principals impulsors de la Literatura Comparada a Portugal, en

obres fonamentals com *Pyrene: ponto de vista para uma introdução à história comparada das literaturas portuguesa e espanhola* (1935) (cfr. Ângela Fernandes, 2013). Ja anys abans, en els seus *Estudos de Litteratura*, afirmava:

Ha uma tradição dramática peninsular, mas nenhuma das litteraturas a possui em toda a sua plenitude, no conjuncto do seu desenvolvimento historico. Castella, o centro geographico da Peninsula, como affirmou Pelayo, teve a gloria de possuir o momento augusto dessa tradição, mas sem a curva do desvio que para dentro da fronteira portuguesa descreve essa tradição, sem se considerar o theatro vicentino, até mesmo essa tradição [...] seria incompleta e illogica, porque o theatro de Encina, Torres Naharro e Gomes Manrique tinha caracteres estheticos diversos daquelles que, depois do impulso genial de Gil Vicente, ostentou e se incorporaram na tradição peninsular. (Figueiredo, 1921: 19-20)

Tot i això, no s'ha de caure a la temptació d'exagerar la importància, pel que fa a la quantitat i a la influència global, d'aquest tipus d'aproximacions transnacionals de les literatures ibèriques. En primer lloc, degut a que no existeixen, de fet, històries que conjuguin en una sola obra les literatures espanyola i portuguesa, tot i les afirmacions teòriques o metodològiques mostrades anteriorment. A més a més, la història literària nacional (o, més pròpiament, nacionalitzant), escrita amb un esperit centralista, canonitzador i homogeneïtzant, ocupa el lloc central en les publicacions tant espanyoles com portugueses, afavorida en gran mesura pels plans educatius estatals. La proposta d'una visió contrastiva o si més no plural de les literatures ibèriques va partir sempre, per tant, d'estudiosos amb una particular simpatia pel país veí, i generalment sota la influència de l'iberisme cultural d'Oliveira Martins. Amb l'arribada de l'Estado Novo i del franquisme respectivament (i en el cas espanyol, amb el desenvolupament de les tesis «castellanistes» de la Generació del 98 i de Ramón Menéndez Pidal), la historiografia literària ibèrica va adquirir –o, potser, va recuperar– l'encuny centralista hegemònic que dominaria les següents dècades.

3. Conclusions provisionals

No és descabellat, com s'ha vist, qualificar l'iberisme polític com un moviment polític fracassat que va contagiar, sobretot, a un grup d'intel·lectuals i polítics liberals (primer) i republicans (més tard) però que no va arribar a tenir una implantació social destacada ni una influència política immediata. Tot i així, ha de tenir-se en compte en la seva valoració conjunta com a moviment intel·lectual la seva evolució cap a un iberisme cultural en l'últim terç del segle XIX, i la seva imbricació amb d'altres moviments polítics, literaris i culturals peninsulars fins a, almenys, l'esclat de la Guerra Civil Espanyola.

En les pàgines precedents, he intentat oferir una aproximació a les interrelacions entre literatura i iberisme, en dos línies paral·leles però interrelacionades: en primer lloc, s'ha traçat un panorama genèric de les implicacions literàries de l'iberisme cultural, tant a Portugal com a Espanya (i a Catalunya), a través d'un resum dels escriptors, les obres i els moviments que van promoure, entre 1868 i 1939, l'apropament entre els dos països i cultures; en segon lloc, s'ha proposat la recuperació d'una tendència de la historiografia literària publicada durant aquest mateix període en la que s'aprecia igualment la influència d'aquest iberisme cultural, a través de la consideració entrelaçada o conjunta de les literatures peninsulars.

Totes dues línies de treball, que demanen desenvolupaments futurs més amplis, mostren que existeixen encara espais per investigar dins del camp de les relacions literàries ibèriques; fins i tot en èpoques (anteriors i posteriors a la estudiada en aquest article) en les que no pot parlar-se pròpiament d'iberisme com a moviment polític o cultural, és possible plantejar-se l'existència de relacions transnacionals en la Península, institucionals o subterrànies, perifèriques o dominants. Els Estudis Ibèrics neixen, com s'afirmava al començament d'aquest article, com un intent d'identificar i descriure aquest corrent, al marge o a través de les fronteres establertes, que s'ha mantingut de manera continua, si no homogènia, fins als nostres dies. Tal i com afirma José Saramago al seu text «Mi iberismo», «¿El iberismo está muerto? Sí. ¿Podremos vivir sin *un* iberismo? No lo creo» (Molina, 1990: 9).

Bibliografía

- AMADOR DE LOS RÍOS, J. (1861–5): *Historia Crítica de la literatura española*, Madrid: Imprenta de José Rodríguez.
- BOUTERWEK, F. (1829): *Historia de la literatura española*, Madrid: Verbum, 2002.
- BRAGA, T. (1872): *Theoria da historia da litteratura portugueza*, Porto: Imprensa Portuguesa.
- BRAGA, T. (1885): *Curso de historia da literatura portuguesa, adaptado ás aulas de instrucção secundaria*, Lisboa: Nova Livraria Internacional.
- BUFFERY, H.; DAVIS, S. y HOOPER, K. (2007): *Reading Iberia: Theory / History / Identity*, Oxford: Peter Lang.
- CABO ASEGUINOLAZA, F.; ABUÍN, A. y DOMÍNGUEZ, C. (eds.) (2010): *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula* (vol. 1), Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- CASAS, A. (2003): "Sistema interliterario y planificación historiográfica a propósito del espacio geocultural ibérico", *Interlitteraria*, 8, 68-96.
- EPPS, B. y FERNÁNDEZ CIFUENTES, L. (2005): *Spain beyond Spain. Modernity, Literary History and National Identity*, Lewisburg: Bucknell University Press.
- EVEN-ZOHAR, I. (1990): *Polysystem Studies*. Número monográfico de *Poetics Today. International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication*, vol. 11, núm. 1.
- FERNANDES, A. (2013): «Iberian and Roman Identities: Literary Representations of the Centre and the Margins», en Pérez Isasi, S. y Fernandes, A. (eds.): *Looking at Iberia. A Comparative European Perspective*. Oxford: Peter Lang, 219-230.
- FIGUEIREDO, F. (1921): *Estudos de Litteratura (Terceira Série: 1918-1920)*, Lisboa: Clássica Editora de A. M. Teixeira.
- FRANCO, A. C. (2013): «Teixeira de Pascoaes», en Magalhães, G. y Fernandes da Silva, F. (eds.): *El dret al futur – O direito ao futuro*, Lisboa: Humus, 23-31.
- GARCÍA MOREJÓN, J. (1964): *Unamuno y Portugal*, Madrid: Ediciones Cultura Hispánica.
- LOPES DE MENDONÇA, A. P. (1849): *Curso de litteratura professado no gremio litterario*, Lisboa: Tipografia de Antonio José da Rocha.
- MAGALHÃES, G. y FERNANDES DA SILVA, F. (eds.) (2013): *El dret al futur – O direito ao futuro*, Lisboa: Humus.
- MARCOS DE DIOS, A. (1985): *Escritos de Unamuno sobre Portugal*, París: Fundação Calouste Gulbenkian, Centro Cultural Portugués.
- MARTÍN-ESTUDILLO, L. y SPADACCINI, N. (eds.) (2010): *New Spain, New Literatures*, Vanderbilt University Press.
- MARTINS, Joaquim Pedro de Oliveira (1879): *História da Civilização Ibérica*, Lisboa: Círculo de Leitores, 1987.
- MARTÍNEZ GIL, V.: «A visão luso-catalã da Ibéria», en Gimeno Ugalde, E.; Fernandes da Silva, F y Serra Lopes, F. (eds.): *ACT 25 - Catalunya, Catalunha*, Lisboa: Humus – Benicarló: Ed. Onada, 55-87.
- MATOS, S. C. (2006): «Iberismo e identidade nacional (1851-1910)», *CLIO. Revista do Centro de História da Universidade de Lisboa*, 14, 349-400.
- MATOS, S. C. (2007): «Conceitos de Iberismo em Portugal», *Revista de História das Ideias*, 28, 169-193.
- MEDINA, J. (1973): «Eça de Queiroz e o iberismo (Reflexos da questão ibérica na obra de Eça de Queiroz, de 1867 a 1888)», *Sillages*, 3, 9-31.
- MENÉNDEZ PELAYO, M. (1878): «Programa de literatura española», en *Estudios y discursos de crítica histórica y literaria*, vol. I, *Menéndez Pelayo Digital*, CD-ROM, Santander: Digibis.
- MOLINA, C. A. (1990): *Sobre el iberismo y otros escritos de literatura portuguesa*, Madrid: Akal.
- PÉREZ ISASI, S. (2012): «Imágenes de la Península Ibérica en la historiografía literaria romántica europea», en *Imagologías Ibéricas. Construyendo el otro peninsular*, Mérida: Gabinete de Iniciativas Transfronterizas, 181-198.
- PÉREZ ISASI, S. (2013): «The Limits of "Spanishness" in Nineteenth-century Spanish Literary History», *Bulletin of Hispanic Studies* 90/2, 167-188.

- PÉREZ ISASI, S. y FERNADES, A. (eds.) (2013): *Looking at Iberia. A Comparative European Perspective*, Oxford: Peter Lang.
- PESSOA, F. (2012): *Ibéria. Introdução a um Imperialismo Futuro*, Pizarro, F. y Pérez López, P. J. (eds.), Lisboa: Ática.
- QUENTAL, A. de (1868): «Portugal perante a revolução de Espanha. Considerações sobre o futuro da política portuguesa no ponto de vista da democracia ibérica», en *Prosas sócio-políticas*, Serrão, J. (ed.), Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1982, 211-241.
- QUENTAL, A. de (1871): «Causas da decadência dos povos peninsulares», en *Prosas sócio-políticas*, Joel Serrão (ed.), Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1982, 255-296.
- RESINA, J. R. (2009): *Del hispanismo a los estudios ibéricos. Una propuesta federativa para el ámbito cultural*, Madrid: Biblioteca Nueva.
- ROCAMORA, J. A. (1994): *El nacionalismo ibérico*, Valladolid, Universidad de Valladolid.
- ROMERO TOBAR, L. (2013): «Valera's Iberism», en Pérez Isasi, S. y Fernades, A. (eds.): *Looking at Iberia. A Comparative European Perspective*, Oxford: Peter Lang, 181-200.
- SÁEZ DELGADO, A. (2000): *Órficos y Ultraístas. Portugal y España en el diálogo de las primeras vanguardias literarias (1915-1925)*, Mérida: ERE.
- SARDICA, José Miguel (2013): *Ibéria. A Relação entre Portugal e Espanha no século XX*, Lisboa: Aletheia.
- SARAMAGO, José (1990): «Mi iberismo», en Molina, C. A.: *Sobre el iberismo y otros escritos de literatura portuguesa*, Madrid: Akal, pp. 5-9.
- SCHLEGEL, F. (1843): *Historia de la literatura antigua y moderna*, Barcelona: Libr. de J. Oliveres y Gavarró.
- SIMONDE DE SISMONDI, J. C. L. (1813-4): *De la litterature du Midi de l'Europe*, París: Treuttel et Würtz.
- STAËL, A. L. G. (1813): *De l'Allemagne*, París: GF-Flammarion, 1968.
- UTT, R. L. (1988): *Textos y con-textos de Clarín: Los artículos de Leopoldo Alas en 'El Porvenir' (Madrid, 1882)*, Madrid: Istmo.